

مهجور مشروطه

(نقد و بررسی کتاب سیاست نامه خراسانی)

بیژن مومیوند

خردنامه‌ی همشهری، شماره ۱۰، دی ۱۳۸۵

آخوند ملامحمد کاظم خراسانی یکی از بزرگترین علمای جهان اسلام در سده اخیر است که آرا و افکار او در حمایت از جنبش مشروطه نه در زمان حیاتش و نه در زمان حال به شکل مدونی منتشر نشده اند. این کتاب که در برگزیده قطعات سیاسی در آثار اوست، نخستین گام برای گردآوری نوشته های پراکنده این عالم است.

زمانی که سید جواد طباطبایی در همایش «ایران یکصد سال پس از مشروطه» عنوان کرد علمایی چون آخوند خراسانی معنا و مفهوم مشروطه را بهتر از روشنفکرانی چون میرزا ملکم خان درک کرده بودند بسیاری از این نظر متعجب شدند، ولی تورقی در کتاب «سیاست نامه خراسانی» تایید کننده نظریه به ظاهر عجیب طباطبایی خواهد بود.

آخوند خراسانی و ملاعبدالله مازندرانی در تشریح مشروطه نوشته اند:

«مشروطیت هر مملکت عبارت از محدود و مشروط بودن ادارات سلطنتی و دوایر دولتی است به عدم تخطی از حدود و قوانین موضوعه بر طبق مذهب رسمی آن مملکت، و طرف مقابل آن که استبدادیت دولت است عبارت از رها و خودسر بودن ادارات سلطنتی و دوایر دولتی و فاعل مایشاء و حاکم مایرید و قاهر بر رقائب و غیرمسئول از هر ارتکاب بودن آن ها است، و آزادی هر ملت هم که اساس مشروطیت سلطنتی مبتنی بر آن است عبارت است از عدم مقهوریتشان در تحت تحکیمات خودسرانه سلطنت و بی مانعی در تحقق حقوق مشروع ملیه؛ و رقیب مقابله آن هم عبارت از همین مقهوریت مذکوره و فاقد هر چیز بودن در مقابل اراده دولت است. همچنان که مشروطیت و آزادی سایر دول و ملل عالم بر مذهب رسمیه آن مملکت استوار است همین طور در ایران هم بر اساس مذهب جعفری (علی مشیده السلام) کاملاً استوار و مصون از خلل و پایدار خواهد بود؛ و هیچ صاحب غرض فاسد و مفسدی متمکن نخواهد بود که خدای نخواستہ خودی به میان اندازد و برخلاف قوانین و احکام مذهب جعفری

حکم قانون جعل و زندقه و بدعتی احداث و قانون اساسی و اصل مشروطیت ایران را نقض و استبدادی به شکل ملعون دیگر به مراتب اشنع از اول برپا نماید.» (نامه ۶۲، سیاست نامه خراسانی، ۲۴۶ و ۲۴۷).

قطعه فوق بیان گر درک عمیق این علما از معنا، مفهوم و غایت مشروطه است و نظر کسانی که معتقدند علما درک صحیح و کاملی از مشروطه و غایت آن نداشته اند را نقض می کند.

* مهجوریت آخوند خراسانی در ایران امروز

آیت الله محمد کاظم خراسانی (آخوند خراسانی) یکی از بزرگ ترین علمای جهان اسلام در سده اخیر است که علاوه بر اعتبارش در اصول فقه، در کنار ملا عبدالله مازندرانی بلندترین حامی جنبش مشروطه ایران در میان علما و مراجع تقلید بودند و فتاوا و نامه های آنها نقش اساسی ای در شکل گیری و پیش برد مشروطه ایران داشت. آخوند خراسانی در حوزه سیاست صاحب آراء نوینی است که با آراء فقیهان قبل از او تفاوت جدی ای دارد. اهمیت این اندیشه ها به میزانی است که می توان او را صاحب «مکتب سیاسی» ویژه ای دانست، مکتبی که در حال حاضر حوزه علمیه نجف میراث دار آن است.

مکتب سیاسی آخوند علی رغم اهمیت فراوان متاسفانه در ایران کمتر مورد بحث و تامل قرار گرفته است. عمق این غفلت را می توان در مقایسه حضور نمادین شیخ فضل الله نوری نسبت به آخوند در ایران امروز سنجید، در حالی که بزرگراه منتهی به [میدان] آزادی به نام شیخ فضل الله [نوری] است حتی کوچه ای هم به اسم آخوند خراسانی وجود ندارد. غفلت ایرانیان از اندیشه سیاسی خراسانی معلول عوامل گوناگونی است. یک علتش آن بود که خراسانی بر خلاف علامه نائینی (تنبیه الامه و تنبیه المله) و شیخ اسماعیل محلاتی (اللئالی المربوطه فی وجوب المشروطه) و بسیاری دیگر، فرصت آن را نیافت که کتاب مدون یا رساله مستقلی را در حوزه سیاست به رشته تحریر درآورد و آراء سیاسی او در میان آثار فقهی - اصولی، تلگراف و نامه هایش پراکنده است. مهجوریت آخوند به حدی است که حتی مجموعه آثار فقهی، اصولی و فلسفی اش نیز به طور کامل منتشر نشده است. علت دیگر عدم توجه لازم به اندیشه های سیاسی آخوند شکست مشروطه و سیطره مجدد نظام استبدادی در لباس مشروطه بود که سبب یأس و سرخوردگی علما و مراجع از اندیشه سیاسی شد و این یأس و رخوت، غفلت از آراء افرادی چون آخوند خراسانی را تشدید کرد. به گونه ای که آراء آخوند در حوزه های علمیه ایران کم تر شناخته شده است.

البته در سالیان اخیر به همت نسل جدیدی از روحانیون، آرام آرام غبار غفلت و فراموشی از اندیشه های آخوند خراسانی در حال زدودن است. محسن کدیور از جمله کسانی است که در معرفی اندیشه ها و نظرات سیاسی و فقهی آخوند فعالیت می کند، که آخرین نمونه آن گردآوری قطعات سیاسی آثار آخوند خراسانی در کتابی تحت عنوان «سیاست نامه خراسانی» است. او همچنین کتاب «مکتب سیاسی خراسانی» را زیر چاپ دارد.

مطالعه اندیشه سیاسی خراسانی از لحاظ تاریخ فکری سده اخیر تشیع حائز اهمیت فراوانی است تا آن جا که بدون آشنایی با مکتب سیاسی خراسانی این مقطع تاریخی به طور کامل قابل شناخت نخواهد بود، علاوه بر آن آراء آخوند از زاویه نحوه حضور دین در سیاست نیز قابل تامل است.

* ممیزات مکتب سیاسی آخوند

۱- آخوند خراسانی پس از وحید بهبهانی و شیخ مرتضی انصاری، سومین شخصیت بارز جریان اصولی به شمار می رود (جریان عقل گرایی اصولی در فقه شیعه در مقابل جریان اخباری گری که جریان عقل ستیز و نقل گرا بود شکل گرفت). اعتبار او در اصول فقه به حدی است که «کفایه الاصول» او از زمان نگارش تاکنون در حوزه های علمی محوری تام دارد. ویژگی بارز آخوند در علم اصول تنقیح و پالایش آن از زوائد و گزیده گویی و عقلانی کردن مباحث آن است. علاوه بر آن عقلانیت را به جنبه عملی هم وارد کرده و نامه ها، تلگراف ها و احکام سیاسی اش نشان دهنده آن است که او پیش از همگان خود به دلائل عقلی در سیاست استناد کرده است. رجحان عقل جمعی بر عقل فردی در تدبیر سیاسی «شاه کلید» ورود به سیاست جدید است که در آراء آخوند به وضوح دیده می شود: «سلطنت مشروطه و عدالت و مساوات در کلیه امور حسبیه به شرع اقرب از استبداد است. بدیهی است عقول عدیده جهات خفیه و کامنه اشیاء را بهتر از یک عقل ادراک می کند و ظلم و جور و تعدی و اجحاف با فعالیت و حکمرانی مبعوثان ملت به درحات کمتر خواهد بود» (نامه ۳۶، همان/۲۱۴).

۲- رای مشهور علمای شیعه قبل از آخوند خراسانی بر مطلق بودن ولایت پیامبر (ص) و ائمه (ع) بر مردم است. به این معنا که اولیا معصوم بر جان، مال و ناموس مردم صاحب ولایت مطلقه هستند و اختیارشان از اختیار خود مردم بر خودشان بیشتر است. اما آخوند خراسانی ولایت مطلقه را منحصر در ذات ربوبی دانسته و ولایت معصومان را منحصر در حوزه متعارف عمومی و سیاست می داند و به نظر ایشان پیامبر (ص) و ائمه (ع) همواره حریم شریعت در زندگی خصوصی مردم را رعایت می کرده اند. آخوند در میان علمای شیعه نخستین کسی است که چنین رایي داشته است.

۳- به تبع چنین نظری، در حوزه حکومت نیز رای آخوند منحصر به فرد است. بر خلاف شیخ فضل الله نوری که قائل به «حکومت مشروعه» بود و همچنین مشروطه خواهانی چون سید عبدالحسین لاری که به «مشروطه مشروعه» معتقد بودند آخوند خراسانی حکومت مشروعه را منحصر به حکومت معصوم می‌شمارد و هر حکومتی با زمامداری غیرمعصوم را غیر مشروعه می‌داند. او همچنین بر این نظر است که حکومت‌های غیرمشروطه یا عادلانه و یا ظالمانه و حکومت غیرمشروعه عادلانه را مشروع (مجاز به لحاظ شرع و دین) می‌داند، و در عصر غیبت به نظر آخوند ملاک صحت حکومت دادگری است.

۴- در مبحث ولایت فقیه نیز رای آخوند با علمای قبل و بعد از خود تفاوت اساسی ای دارد. او نه تنها ولایت عامه فقها (تصرف در حوزه عمومی) را قبول ندارد بلکه آن را بدعت می‌داند. اکثر فقها به ولایت فقها در امور حسبیه قائلند که از آن به عنوان اختیارات حاکم شرع تعبیر می‌شود اما آخوند در آراء متاخرش حتی ولایت فقها بر امور حسبیه را نیز قبول ندارد و عقلاهی مسلمین و ثقات مومنین را متصدی آن معرفی می‌کند. ابتکار دیگر وی در این زمینه آن است که دامنه امور حسبیه را از اموری چون سرپرستی افراد برسرپرست به حوزه عمومی و سیاسی گسترش می‌دهد.

* ویژگی‌های سیاست نامه خراسانی

«سیاست نامه» خراسانی گردآوری و تصحیح انتقادی قطعات سیاسی در آثار عربی و فارسی آخوند خراسانی است که به سفارش ستاد بزرگداشت یکصدمین سالگرد مشروطیت منتشر شده است. قسمت اول سیاست نامه در هفت بخش کلیه آراء فقهی و اصولی مرتبط با سیاست آخوند به زبان عربی را در بر می‌گیرد. این آراء عبارتند از: ملازمه عقل و شرع، مسئله عدالت، قاعده لاضرار، اجتهاد و تقلید، ولایت فقیه، ولایت عدول مومنین، قضاوت، جهاد، نظارت و توقیت در وقف، و خمس. برخی از این آثار برای نخستین بار است که منتشر می‌شود.

انتقادی که به این بخش وارد است آن است که گردآورنده و مصحح محترم بهتر بود متن‌های این بخش را به فارسی نیز ترجمه می‌کردند.

قسمت دوم سیاست نامه که بیش از نیمی از حجم کتاب را در بر می‌گیرد مهم‌ترین لوایح و تلگراف‌ها آخوند به زبان فارسی است که به ترتیب زمانی در هفت بخش (از سال ۱۳۱۷ تا ۱۳۲۹ هجری قمری) تنظیم شده است.

* * *

سیاست نامه خراسانی ، قطعات سیاسی در آثار ملا محمد کاظم خراسانی صاحب کفایه (۱۳۲۹) –
۱۲۵۵ق) ؛ تهران ، انتشارات کویر ، ۳۸۲ صفحه ، چاپ اول مرداد ۱۳۸۵

وبسایت رسمی محسن کدیور